

Холтобіна Н. С.

<https://orcid.org/0000-0003-1902-9084>

ПОЛІЕТНІЧНА СТРУКТУРА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕНТАЛЬНИХ МАПАХ БРИТАНЦІВ XVIII ст. (за матеріалами подорожнього щоденника Едварда Деніела Кларка)

У цій статті вперше представлено джерело, яке досі не використовувалося в українських історичних студіях, – щоденник англійського дослідника Едварда Деніела Кларка. На зламі XVIII–XIX ст., незважаючи на напружені відносини між Британською та Російською імперіями, англієць Е. Д. Кларк зі своїм компаньйоном вирушає в подорож, під час якої, окрім інших країн, відвідує і Росію. У цій статті основну увагу звернено на те, як автор щоденника описав деякі народи, які мешкали на безмежних теренах цієї держави (зокрема росіян, малоросіян, козаків, черкесів, калмиків і татар). Розглянуто суб'єктивні оцінки Е. Д. Кларка, які є цікавими для аналізу того, як Російська імперія була репрезентована в Британії. Саме на основі цих даних реконструйовано певну етнічну картину населення.

Ключові слова: Едвард Деніел Кларк, Британська імперія, Російська імперія, ментальні мапи, малоросіяни, росіяни, черкеси, козаки, калмики, татари, подорожня література.

У сучасних історичних дослідженнях звертають увагу не лише на економічні та політичні чинники, а й на культурні. Одним із таких підходів є вивчення ментальних мап – напрям, який зосереджується на історії уявлень соціальних колективів або індивідів про просторові або часові феномени. Сучасні дослідники імперій XIX ст. зважають не тільки на домінуючу в політичному плані населення – титульну націю, але й на інші нації, які становлять значний відсоток мешканців імперських територій. Щоденник Едварда Деніела Кларка став одним із джерел формування образу Росії в уяві британців початку XIX ст.; у ньому описано не тільки росіян, а й інші групи населення.

Ментальна мапа, або «образ», як об'єкт вивчення ментальної картографії – це створена уявою людини картина частини простору, яка зображує світ таким, яким його уявляє людина, а не таким, яким він є [6]. Найвідомішими дослідженнями в цій царині є монографії Едварда Саїда [4], Івєра Нойманна [14], Ларі Вульфа [3; 16], Марії Тодорової [15], Іезекіля Адамовського [9], Джеймса Карієра [10]. З української історіографії – праці Наталії Яковенко [8] та Вадима Ададурова [1; 2]. Образ Росії цього періоду добре досліджений у контексті Наполеонівських воєн та походу французьких військ у Росію (статті О. Чудінова, М. Губіної, Н. Промислова, А. Фореста, В. Ржеуцького, М.-П. Рей та ін. [7]). Також варто звернути увагу на вивчення

«британського міфу про Росію» [5], зокрема, Н. Михальська аналізує уявлення про Росію в художній літературі, де Росія постає умовною протилежністю Західній цивілізації і Британії зокрема, але водночас має певні схожі риси з Британською імперією. Цим історіографія стосовно образу Росії не вичерпується, але саме згадані дослідження стали методологічною основою аналізу щоденника Е. Д. Кларка, запропонованого в цій статті.

Варто пояснити обрану термінологію стосовно «етнічних груп» Російської імперії, адже Е. Д. Кларк не вживав цього вислову. Натомість, коли Кларк згадує про різні групи населення, він називає їх «*races*» (з англ. «раса») або «*nation*» (з англ. «нація»). Варто зауважити, що з огляду на контекст ці терміни вживаються не в сучасному розумінні – вони описують те, що ми називаємо «етнічні групи»¹ або «народи». Саме тому далі ми будемо використовувати терміни «групи» та «народи», а не «раси» та «нації», адже останнє сприйматиметься саме в сучасному розумінні цих слів. З огляду на особливості джерела основну увагу ми приділимо особистісним характеристикам, які і є унікальними оцінками автора, які потім поширилися й на читачів його спогадів.

Варто зазначити, що в цій статті ми проаналізуємо, як різні етнічні групи подано в щоденнику

¹ За визначенням Encyclopædia Britannica, етнічна група – в більшому суспільстві відокремлена група, пов'язана спільною мовою, традиціями, культурою.

Е. Д. Кларка, що, своєю чергою, вплинуло на те, як Російську імперію уявляли в Британії, зокрема читачі, які ніколи не подорожували її територією. Ми беремо до уваги групи, які автор детально описує в тексті та з якими мав контакти, усвідомлюючи, що, окрім цих народів, на території Російської імперії проживали й представники інших етносів. Детально розглянемо росіян, малоросіян, козаків, черкесів, калмиків і татар. Окрім них, Кларк побіжно згадує й представників інших народів: поляків, греків, турків, циган, вірменів, але лише в контексті розповіді (вони просто траплялися йому по дорозі), не приділяючи їм особливої уваги.

Під час аналізу таких суб'єктивних джерел, як щоденник подорожнього, особистість автора є одним із ключових чинників створення змісту. Едвард Деніел Кларк народився у 1769 р. у Віллінгдоні, Сассекс. У 1785 р. він вступив на навчання у Коледж Ісуса, Кембридж, Англія. Після його закінчення у 1790-х роках він починає супроводжувати молодих джентльменів у подорожах Європою, двічі пройшовши маршрутом з Франції до Італії. 1798 року, після того як Е. Д. Кларк повернувся до Кембриджа, до нього звернулася родина Джона Мартена Кріпса з проханням стати тьютором молодого джентльмена та організувати йому поїздку Європою [18, р. 15]. Їхній маршрут пролягав з півночі через Росію та Тартарію до Святої Землі, а потім на південь до Африки та Греції [18]. Загалом уся подорож тривала два з половиною роки.

Е. Д. Кларк подорожував у час, коли дипломатичні відносини між Британською та Російською імперіями були вкрай напруженими². Його щоденник – частина «Подорожей у різних країнах Європи, Азії та Африки» («Travels in various countries of Europe, Asia, and Africa») – перевидавався кілька разів³, що свідчить про успіх у читачів. Якщо брати до уваги обсяг продажів, то Е. Д. Кларк став одним із найуспішніших авторів подорожніх записок з-поміж своїх попередників та заробив близько 7000 фунтів (за тиждень звичайна родина середнього класу витрачала один фунт) [18, р. 15–19]. Окрім цього, текст цитувала французька «Імперська газета»

(«Journal de l'Empire») у номері від 18 вересня 1812 р., де був розміщений детальний огляд щоденника Кларка [17]. Українських перекладів спогадів британських мандрівників цього періоду нам знайти не вдалося, тому, сподіваємось, представлення тексту Е. Д. Кларка та його переклад, над яким ми зараз працюємо, буде внеском в українську історичну науку.

Едвард Деніел Кларк [12] посилається на праці кількох своїх попередників, зокрема на щоденник Петера-Сімона Палласа – німецького натураліста, який став автором «Подорожей через південні провінції Російської імперії у 1793 та 1794 роках» («Journey through the southern provinces of the Russian Empire in the years 1793 and 1794»), опублікованих англійською мовою в Лондоні; на записки Джонаса Ганвея «Історична оцінка британської торгівлі з Каспійським морем, з журналом подорожей» («Historical Account of British Trade over the Caspian Sea, with a Journal of Travels, etc.»); журнал Регінальда Гебера (*Reginald Heber, 1783–1826*), який подорожував Скандинавією, Росією та Центральною Європою на початку XIX ст.; на праці Йоханна Георга Гмеліна – німецького ботаніка, члена Санкт-Петербурзької академії наук з 1728 р., який вивчав флору та фауну Сибіру. Окрім них, були ще й інші мандрівники, про яких ми тут не згадуємо, з огляду на те, що саме щоденник Е. Д. Кларка є предметом аналізу.

Шлях Едварда Деніела Кларка по території Російської імперії починається 1800 року в Петербурзі [13]. Однак через негативне ставлення росіян до британців у той час доктор Кларк та його компаньйон містер Кріпс вимушені були залишити Петербург та поїхати до Москви. Через Великий Новгород, Валдайський край та Твер Е. Д. Кларк прибув до Москви, звідки вирушив у напрямку Тули та до річки Дон, якою він спустився до узбережжя Азовського моря та сучасного Краснодарського краю, а далі попрямував до Криму, а тоді – до Стамбула (Туреччина). В описі народів англійський мандрівник дотримується певного методологічного алгоритму, який був сформований задовго до написання Е. Д. Кларком свого щоденника: географія проживання, природні ресурси, характерні риси культури та поведінки мешканців, їхній зовнішній вигляд тощо [1, с. 71].

Наш аналіз ми почнемо з опису росіян. У щоденнику окреслено географію проживання росіян: Петербург, Новгород (сучасний Великий Новгород), Москва та навколишні землі. Передсім Е. Д. Кларк виокремлює таку рису росіян, як релігійність. Він перебував у Москві

² Йдеться, зокрема, про Мальтійський конфлікт: імператор Павло I був Великим Майстром ордену лицарів Мальти, коли представники Мальти попросили протекторату Британії у 1800 р.; про дипломатичне зближення Російської імперії з Францією.

³ 1810 року вийшло оригінальне видання, перевидання – 1813, 1814, 1815, 1816, 1817, 1838–1839, 1848; 1970 року в Нью-Йорку (США) перевидано першу частину «Подорож до Росії, Тартарії та Туреччини» 1811 року.

[11, с. 33] на Великдень. З певною цікавістю він описав святкову літургію та пов'язані з Великоднем обряди в деталях. Загалом Е. Д. Кларк зазначає, що релігійність переростає у фанатизм, і водночас надзвичайно поширеними є забобони (на відміну від козаків, які вільні від них – як побачимо далі). Основним талантом росіян, про який неодноразово згадує автор, є «талант імітації/мімікрії» [11, с. 45]. Про це вміння йдеться в контексті виробів зі сталі, картин та деяких інших товарів, які або відкрито підробляються, або їх намагаються продати як оригінали.

Автор позитивно оцінює таку традицію росіян, як використання лазні. Е. Д. Кларк особисто відвідав одну з лазень та детально описав набутий досвід. Він зауважив, що якби в Британії була поширена практика використання громадських лазень, то «незручності нашого клімату зникли б». Е. Д. Кларк схиляється до того, що це є східним звичаєм «москвитів [який робить їх] схожими на більш східні народи» [11, с. 87]. Однак водночас мандрівник часто скаржиться на те, що, попри наявність лазень, росіяни потерпають від вошей, які буквально перестрибують з однієї людини на іншу на вулиці.

Незважаючи на певні відмінності, зокрема в одязі, між дворянами та селянами-кріпаками, їхня поведінка, за спостереженням автора, не відрізняється. «Дворянина та селянина характеризують ті самі почуття, бажання та задоволення; і та сама система тиранії, яка простягається від трону вниз через усі прошарки та верстви суспільства до найбіднішої халуни селянина, повністю погасила будь-яку іскру свободи в грудях цих людей, які всі стали рабами. Всі вони – високі та низькі, багаті та бідні, вони робітні до старших; вони зарозумілі та жорстокі до тих, хто залежить від них; вони неосвічені, марновірні, хитрі, жорстокі, варварські, брудні та злі» [11, с. 28]. Автор протиставляє росіян шведам, які, на його думку, чесні, доброзичливі та мужні. Загалом росіяни постають на сторінках щоденника як забобонні, злі, грубі, негостинні, залякані, жорстокі, брудні – автор украй негативно описує і селян, і дворян [11, с. 20, 25, 27, 32, 45–46, 53, 59, 66, 93, 99, 106, 127, 136, 150, 182]. Таке ставлення можна пояснити напруженими стосунками між Британською та Російською імперіями в той час, що могло вплинути на Е. Д. Кларка. Окрім цього, негативний опис Російської імперії був притаманний літературній традиції не тільки Британії, а й інших європейських країн, адже Росія використовувалася для протиставлення «цивілізованним» країнам Заходу [14].

З північної частини імперії, яку ми зазвичай вважаємо центральною, Е. Д. Кларк вирушив на південь, про який він писав, що «визначні характеристики російського народу спостерігаються рідше» [11, с. 123]. І наступною групою, яку він починає описувати, є козаки, які проживають у басейні Дону та частково на території Кубані (з якої вони витіснили кубанських татар) [11, с. 9]. Е. Д. Кларк виокремлює різні групи козаків (донські, чорноморські, кубанські), але в цій статті подамо узагальнений образ, сформований текстом. Опис козаків починається з їхніх звичаїв під час війни: «Коли козак на війні та далеко від своєї рідної землі, то стає розбійником, оскільки грабіж є частиною військової дисципліни, в якій його виховано. Але коли незнайомиць приїздить на територію, на якій козаки живуть зі своїми сім'ями та родинами, і довіряє своє майно їм, подорожній не знайде більш гостинних чи більш чесних людей» [11, с. 123]. Е. Д. Кларк зауважує, що козаки непридатні до спокійного життя без бойових дій, які є їхнім основним заняттям [11, с. 134].

Зовнішній вигляд козаків автор описує як войовничий та загрозовий: темні вуса, брови та велична постать [11, с. 134]. Одягу також приділено значну увагу: шолом, куртка, жилетка, широкі штани, чоботи. Основною ознакою є носіння шаблі. Зауважено, що, на відміну від росіян, козаки мають чистий та охайний одяг: «Немає жодної іншої нації (навіть враховуючи мою), яка була б охайнішою в одязі, ніж козаки» [11, с. 171]. Помешкання козаків також чисті та охайні, а в декількох Е. Д. Кларк навіть помітив маленькі домашні бібліотеки, але, на жаль, не перелічив, які саме книги були в них (ймовірно, це пов'язано з його незнанням мови). Одним з основних занять донських козаків, окрім війни, є торгівля. «Основними предметами їхнього експорту є риба, залізо, ікра та трохи вина; хоча зазвичай вони споживають усе своє вино» [11, с. 171]. Е. Д. Кларк зауважує, що «в армії донських козаків є мало генералів чи полковників, які не є купцями». Загалом, «найперший погляд на козаків свідчив нам про сміливих, щедрих і гостинних людей» [11, с. 136]. Також автор констатує: «У розмові козак – джентльмен; бо він добре інформований, вільний від забобонів, відкритий, щирий і чесний. Поставити його біля росіянина – який контраст! Перший – це буквально двонога свиня, є дуже жорстоким і більш гультайним, ніж ця тварина; а другий – раціональний, досконалий і цінний член суспільства. Я б цього не зрозумів, якби не зробив спостереження без

винятку з обох сторін» [11, с. 172]. Козаків змальовано вихованими, щедрими, гостинними, безкорисними [11, с. 171].

Важливим є те, що Кларк згадує і про ставлення росіян до козаків – зі зневагою, бо росіяни вважають козаків негідними свого товариства, на думку мандрівника, без жодної на те причини, окрім невігластва та заздрості. Автор підсумовує різницю між росіянами та козаками так: «Козак багатий; росіянин – бідний. Козак – благородний; росіянин – огидний. Козак здебільшого чистий тілом, порядний, хоробрый, часто добре поінформований і має горду душу, дуже благородний ростом; а росіянин зазвичай брудний, безпринципний, нерозумний, завжди невірний і рідко вшанований піднесенням розуму чи тіла» [11, с. 206].

Наступною групою, якій автор щоденника приділяє увагу, є малоросіяни⁴. Тут варто наголосити, що назви Україна та Мало-росія він вживає як синоніми. Мандрівник згадує кілька географічних орієнтирів (Воронець, село Усмани, Мойськ, Казінський Хутор та ін.⁵), які важко локалізувати на мапі. Утім, ми мали змогу визначити, що автор окреслив територією проживання малоросіян між річкою Дніпром та нижньою течією Дону і північне узбережжя Азовського моря [19]. Передовсім, Е. Д. Кларк зауважує, що малоросіяни більше схожі на поляків чи козаків [11, с. 125], отже, відокремлює малоросіян від росіян. Е. Д. Кларк описує малоросіян як працьовитих людей, що перетворили пустинний степ на поля кукурудзи. З особистісних характеристик вирізняє, що вони «чистіші, більш працьовиті, чесніші, щедріші, більш ввічливі, сміливіші, більш гостинні, по-справжньому благочестиві і, звичайно, менш забобонні», ніж росіяни [11, с. 125]. Загалом пише про схожість малоросіян на козаків, зокрема в зовнішності та в одязі. Е. Д. Кларк звертає увагу на подібність малоросіян до шотландських горян [11, с. 129].

Ось як описано приміщення малоросіян: «Всі будинки були побілені, як і більшість котеджів Уельсу; і щороку побілку роблять заново з великою охайністю. Йдеться про таку відмінну чистоту, що мандрівник міг би собі уявити, що він перенісся протягом кількох миль з Росії до Голландії. Їхні помешкання, навіть стелі та балки на даху, регулярно миються. Їхні столики та лавки світяться чистотою та блиском і нагадують

⁴ Е. Д. Кларк пише «Malo-Russians» – перекладено як малоросіяни, а не малороси, через вживання автором кореня «Russian».

⁵ Варто звернути увагу на те, що Е. Д. Кларк транслітерує назви сіл та містечок на англійську мову, тому доволі важко знайти відповідні поселення на мапах кінця XVIII ст.

нам про інтер'єр котеджів у Норвегії. Їхній внутрішній дворик, конюшні та дачні будинки з усім, що належить їм, – це працьовитість та охайність. У їхніх маленьких кухнях, замість темряви та димного колориту росіян, навіть челюсті печей були білі. Їхній посуд і побутові посудини всі яскраві та добре відполіровані. Вони тримали домашню птицю і мали багато великої рогатої худоби. Їхні маленькі сади були наповнені фруктовими деревами, які надавали англійській характер їхнім будинкам – третій народ, з яким я порівняв характер помешкань малоросіян; тобто вони мають валлійську зовнішність, норвезький інтер'єр і сади та будівлі англійського селянства. У них були акуратні підлоги; і, хоча дах був солом'яним, його внутрішня частина була обшита. Ніде не було бруду та шкідників» [11, с. 128]. Незважаючи на позитивне враження, що видно з опису, автор ставиться до малоросіян як до варварів, зокрема: «Малоросіяни – воістину весела раса, в багатьох випадках завдяки спиртному, але ця звичка переважає серед усіх варварських народів» [11, с. 129].

Окрім осілих народів, Е. Д. Кларк згадує і про кочових – калмиків та черкесів. Калмики, зі слів Е. Д. Кларка, – кочовий народ, який періодично вступає у збройні конфлікти з козаками. Автор відвідав один із таборів на річці Тіхая (притока Дону) та докладно описав свої спостереження. На вході до табору Е. Д. Кларка та його товаришів зустріли «[11, с. 139] близько півдюжини гігантських фігур, [які] підійшли до нас, [11, с. 140] зовсім голі, окрім тканини, обтягнутої навколо талії, з жирною, блискучою і майже чорною шкірою, а чорне волосся було заплетене в довгу косу позаду». Як і багато кочових народів, калмики, писав Е. Д. Кларк, живуть з полювання та нападів на мандрівників. Окрім цього, в таборах калмиків є майстри різних справ, що виготовляють усе потрібне для внутрішнього вжитку цього народу. Також автор зауважив, що калмики з давніх часів знають секрет виготовлення пороху. А розвагами для них є «полювання, боротьба, стрільба з лука та скачки» [11, с. 144]. Англійський мандрівник пише: «З усіх мешканців Російської імперії калмики найчастіше відрізняються спокійними рисами та манерами. За своєю зовнішністю вони спортивні і дуже загрозливі. Їхнє волосся грубе й чорне, їхня мова сувора і гортанна. Вони мешкають у Тибеті, Бухарії та країнах, що лежать на північ від Персії, Індії та Китаю, але, внаслідок їхніх кочових звичок, їх можна зустріти у всіх південних районах Росії навіть до берегів Дніпра <...>. Дуже виражені і широкі вилиці; дуже маленькі очі, розташовані далеко одне від одного; плоский

і широкий ніс; грубе, жирне, пряме чорне волосся, ледве помітні брови та величезні вуха, не складають привабливого портрета» [11, с. 143]. Підсумовуючи, Е. Д. Кларк зазначає, що більша частина життя калмиків проходить у розвагах [11, с. 144]. Тут є паралель з попередньо згаданою характеристикою малоросіян, які так само любляють розваги, що, на думку англійського мандрівника, є ознакою варварства народу.

Другою кочовою групою є черкеси. Територією їх проживання Е. Д. Кларк визначає північну сторону Кавказу та по річці Кубань [11, с. 170]. Автора щоденника застерігали від подорожі на територію черкесів, яких він, до речі, називає «*братами козаків*» [11, с. 200]. Спершу він описує зовнішній вигляд «князів» вищої верстви [11, с. 216–217]: вони мали голі ноги та шиї, решту частин тіла покривала добре підігнана кольчуга, у вбранні були елементи з дорогоцінних металів, а зі зброї вони мали пістолі та шаблі. Решта черкесів майже не носить одягу, окрім важкого плаща з козячої шкіри, навіть у найсильнішу спеку, а зі зброї мають шаблі, лук зі стрілами, мушкети та іншу зброю [11, с. 218]. Спільним елементом одягу «князів» та селян є тубетейка. Загалом зовнішність черкесів видалася Е. Д. Кларку доволі привабливою: брови правильної форми, білі зуби, гарна фігура, середній зріст, волосся темно- або світло-коричневого кольору [11, с. 219]. «*Їхні жінки найкрасивіші у світі, з натхненною досконалістю лику і дуже тонкими рисами обличчя*» [11, с. 218].

Черкеси нижньої верстви займаються торгівлею – міняють «*деревину, мед та зброю на сіль*». Е. Д. Кларк зазначає, що торгівля не є основним заняттям для цього народу. Він зауважує, що черкесів з дитинства «*навчають, що війна та розбій не необхідність, а почесна професія*» [11, с. 218]. Способом війни є напади із засідок та захоплення полонених, яких згодом продають як рабів [11, с. 170]. Щодо особистісних характеристик Е. Д. Кларк робить висновок про те, що «*у своїй особі вони несуть найдивовижніше вираження люті доблесті, хитрості, підозрливості та недовіри*». Окрім цього, характеризує черкесів як лицемірів: якщо на черкеса не дивитися – він хмуриється, але якщо помітив погляд, спрямований на нього, починає «*брехливо посміхатися*» [11, с. 218]. Автор зазначає: «*Описи тубільців Південних Морів⁶ не зображають такої дикості серед людей, як це можна побачити серед черкесів*» [11, с. 218].

⁶ Сучасна назва – Південно-Китайське море, рукав західної частини Тихого океану, що межує з материковою частиною Південно-Східної Азії. У цій акваторії розташовано понад 80 островів, зокрема остров Пасхи.

Останньою, але не менш важливою, групою є татари. Передовсім Кларк помічає татарські впливи на архітектурну традицію та загальну культуру росіян [11, с. 65, 67, 82], які з'явилися внаслідок того, що татари довгий час панували на частині території Московської держави. Татари – мусульмани [11, с. 162], їхні місця поклоніння прості, а церемонії схожі на турецькі [11, с. 256]. Зовнішність мають, на думку мандрівника, не дуже привабливу [11, с. 181]. Як пише автор, спосіб життя кочовий, але вони також мають осередки осілості. Е. Д. Кларк розрізняє тих, які живуть на рівнинах та в горах: перші, за його спостереженнями, більш цивілізовані [11, с. 232]. Заможні татари мають худобу [11, с. 256]. Цікаво, що, описуючи татар, автор часто використовує слово «джентльмен»: «*Татарські джентльмени їздять верхи озброєними, і роблять це доволі добре*» [11, с. 256]. Вдягаються татари, навіть чоловіки високих рангів, просто, в одязі переважають східні форми, але немає такого різноманіття кольорів, як у вбранні турків [11, с. 257]. Е. Д. Кларк звертає увагу, що в результаті приєднання Криму до Російської імперії росіяни зруйнували місто Кафу [11, с. 258] і вигнали татар з їхніх територій. «*Татари і греки відмовляються обробляти землю тому, що вони бояться грабунку з боку росіян, а самі росіяни занадто незграбні та дурні, щоб думати про переваги обробки*» [11, с. 262]. Автор пише, що татари гостинні, а їхні помешкання, хоч і бідні, але чисті та зазвичай побілені [11, с. 294], а навколо розташовані невеличкі фруктові сади [11, с. 296]. Е. Д. Кларк зауважив, що з радістю змінив російські палаци на татарські будинки. Мандрівник із симпатією пише про простоту в одязі та побуті. Загалом татар описано позитивно, наголошено на руйнівному втручанні росіян.

Е. Д. Кларк описує територію Російської імперії та її населення доволі детально. Оскільки його щоденник став популярним, він мав вплив на формування уявлень про Російську імперію у читачів, які ніколи не були там. Варто зауважити, що перелічені етнічні групи є лише невеличкою частиною населення імперії. Однак через досвід особистого спілкування саме з цими народами Е. Д. Кларк впливав на аудиторію своїх читачів: росіян він бачив та жив з ними в центральній частині імперії, козаки були його супровідниками протягом майже всього шляху вздовж Дону, мешканців України він зустрічав на різних етапах своєї подорожі й мав нагоду відвідати їхні поселення; так само бував у таборах калмиків та черкесів, міг спостерігати за

їхніми звичаями; з татарами жив та спілкувався на Кримському півострові й на узбережжі Азовського моря. Складається враження, що, рухаючись із півночі на південь, автор описує умовний перехід з «темряви» до «світла» («варварська» північ та «цивілізований» південь – поділ, який використовує ще Геродот, а згодом й інші письменники та мандрівники; вісь поділу згодом з північно-південної стає східно-західною). Починаючи опис центральної частини Російської імперії, Е. Д. Кларк розповідає про погані готелі та помешкання місцевих жителів – усі вони брудні, закопчені, тоді як у напрямку півдня для автора все наче «світлішає»: чистота помешкань (хоча мандрівник часто ночує у власному екіпажі) і поведінка людей.

Автор зображує населення Російської імперії не монолітним суспільством, а набором певних різноманітних груп, що постають стосовно одна одної так, що, маючи певні схожі характеристики, все-таки не є одним цілим. Вибудовується певна схема. Найбільш негативно описано росіян, які, за спостереженням автора, грубі, брудні, а найголовніше – забобонні. Менш негативно описано черкесів, яких, загалом, можна охарактеризувати варварським способом життя, агресивністю та лицемірством. Далі ми переходимо до нейтральної зони, де розташовуються калмики. Останні, незважаючи на те, що залишаються, на думку автора, варварами, є спокійнішими за черкесів та не такими агресивними. Черкеси та калмики не просто перебувають на варварському рівні, а опираються поступу цивілізації. Відсутність характеристик цивілізованого суспільства є ознакою

і козаків, яких можна розмістити на переході з нейтрального до позитивного спектра: вони войовничі, але гостинні та добрі. Таке собі плем'я П'ятниці для Робінзона Крузо. У позитивному ключі описано малоросіян і татар. Козаки, малоросіяни та татари мають кілька спільних характеристик: торгівля, чистота особиста та помешкань. Е. Д. Кларк пише, що народи півдня є варварськими, але в порівнянні з росіянами центральної частини імперії вони кращі майже у всіх значеннях.

Отже, після прочитання щоденника Е. Д. Кларка в уяві британців могло скластися враження про Російську імперію як про державу протилежностей. Поряд із пишними церемоніями при дворі ми бачимо злидні, палаци стоять поряд із халупами, переповнені міста змінюються пустками, а населення – суміш народів, що, як видається, випадково потрапили в котел імперської кухні, з абсолютно різними звичаями. Слід зазначити, що автор писав та згодом опублікував щоденник саме для тих, хто або готувався до подорожі Російською імперією, або цікавився цими територіями, а створений образ не є унікальним, а радше поширеним уявленням британців про Росію того часу. Образ, безсумнівно, є суперечливим і лише одним із можливих, утім, ментальне картографування полягає в поданні можливих варіантів та механізмів їх створення. Також варто звернути увагу на те, що, окрім представлення образу, ми мали на меті продемонструвати інформативність цього щоденника як джерела та його цінність для подальшого використання в історичних дослідженнях.

Список використаної літератури

1. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо північно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуrow. – Львів : Вид-во УКУ, 2007. – 560 с.
2. Ададуrow В. От ментальной картографии к военной топографии: Представления французов о восточноевропейском пространстве накануне кампании 1812 года (на примере юго-западных окраин Российской империи) / В. Ададуrow // Наполеоновские войны на ментальных картах Европы. – Москва : Ключ-С, 2011. – С. 21–43.
3. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф ; пер. з англ. Сергія Біленького і Тараса Цимбала. – Київ : Критика, 2009. – 591 с.
4. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд ; пер. з англ. В. Шовкун. – Київ : Основа, 2001. – 511 с.
5. Михальская Н. Образ России в английской художественной литературе IX–XIX вв. / Н. Михальская. – Москва : Изд-во МПГУ, 1995. – 132 с.
6. Миллер А. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности [Электронный ресурс] / А. Миллер // Исторические записки. – Москва, 2002. – Вып. 5. – Режим доступа: <http://www.timeandspace.lviv.ua/files/library/mental4537468ecf010.doc#>. – Загл. с экрана.
7. Французский ежегодник 2012: 200-летний юбилей Отечественной войны 1812 года / под ред. А. Чудинова. – Москва : ИВИ РАН, 2012. – 478 с.
8. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 415 с.
9. Adamovsky E. Euro-Orientalism: Liberal Ideology and the Image of Russia in France (c. 1740–1880) / E. Adamovsky. – Oxford and New York : Peter Lang, 2006. – 358 p.
10. Carrier J. Occidentalism: Images of the West / J. Carrier. – Oxford University Press, Clarendon Press, 1995. – 282 p.
11. Clarke Edward Daniel. Travels in Russia, Tartary, and Turkey / Edward Daniel Clarke. – Aberdeen : George Clark and Son. Ipswitch ; J. M. Burton, 1848. – 152 p.
12. Clarke, Edward Daniel (CLRK785ED) [Electronic resource]. – A Cambridge Alumni Database. University of Cambridge. – Mode of access: <http://venn.lib.cam.ac.uk/cgi-bin/search-2016.pl?sur=&suro=w&fir=&firo=c&cit=&cito=c&c=all&z=all&tex=CLRK785ED&sy=&eye=&col=all&maxcount=50#>. – Title from the screen.
13. Clarke, Edward Daniel (1769–1822) [Electronic resource]. – The Fitzwilliam Museum, Cambridge, UK. – Mode of access: <http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/collections/greeceandrome/onlinegallery/collectors/clarke>. – Title from the screen.

14. Neumann I. Uses of the Other : “The East” in European Identity Formation / I. Neumann. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998. – 282 p.
15. Todorova M. Imagining the Balkans / M. Todorova. – New York : Oxford University Press, 2009 [1997]. – 288 p.
16. Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. – Stanford University Press, 2010. – 504 p.
17. Nouvelles Etrangeres. Angleterre [Electronic resource] // Journal De l’Empire. – 18 Septembre 1812. – Mode of access: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k420299d/f1.image.r=clarke>. – Title from the screen.
18. Dolan B. Exploring European Frontiers: British Travellers in the Age of Enlightenment / B. Dolan. – London : Macmillan, 2000. – 237 p.
19. Map showing the author’s route [Electronic resource] : Clarke, Edward Daniel. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa by Edward Daniel Clarke LL.D. Part the First. Russia Tatory and Turkey, London, Printed for T. Cadell and W. Davies, 1810. – Mode of access: <http://eng.travelogues.gr/item.php?view=56796>. – Title from the screen.

Nelli Kholtočina

POLYETHNIC STRUCTURE OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE MENTAL MAPS OF THE BRITISH OF THE LATE 18th CENTURY (Edward Daniel Clarke’s Travel Diary)

At the turn of the 18–19th centuries, despite the tense relationship between the British and Russian Empires, English mineralogist Edward Daniel Clarke and his companion John Martin Cripps went on a grand-tour, during which, in addition to other countries, they visited Russia. In this article, we focus on how the British author described the different ethnic groups that lived on the boundless areas of this Empire. Important part of the article is a short resume of historiography of mental maps and research of the “British myth” of the Russian Empire. Besides, we consider this journal as the historical source, focusing on its content, popularity, number of editions. One of the elements of the research is description of other journals used by Ed. D. Clarke before travelling and writing his diary. The above mentioned ethnic groups include Russians, Malo-Russians (Little Russians), Cossacks, Circassians, Kalmyks, and Tatars. This article shows the subjective evaluations of Ed. D. Clarke, which are important for an analysis of how the Russian Empire was represented in Britain. Using journal’s data, we are able to reconstruct a certain ethnic chart of the population. Russians are described as a superstitious, angry, rude, inhospitable, frightened, violent, dirty nation; Cossacks as a well-informed, free from prejudices, educated, generous, hospitable, unprofitable, sincere, and honest group of people; Malo-Russians are presented as a clean, hardworking, honest, generous, polite, hospitable, truly pious and less superstitious than Russians ethnic group; Circassians and Kalmyks are characterized as Nomadic tribes with accompanying this life-style traits; and last, but not least, were Tatars – clean, hospitable, treated unfairly by the Russians. The text of Clarke depicts population of Russian Empire not as monolithic society, but as a set of certain diverse groups that appear in relation to each other, and, despite having certain similar characteristics, still do not make up one whole. In this article, for the first time we present a source – a travel-diary of Ed. D. Clarke, which has not yet been used in Ukrainian historical studies.

Keywords: Edward Daniel Clarke, British Empire, Russian Empire, mental maps, Malo-Russians, Russians, Circassians, Cossacks, Kalmyks, Tatars, travel literature.

Матеріал надійшов 24.04.2018